

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора філологічних наук, професора

Потапенка Сергія Івановича на дисертацію

Шапочкіної Ольги Володимирівни

“Типологія категорії стану у давньогерманських мовах (IV-

XIII ст.)”, подану на здобуття наукового ступеня доктора

філологічних наук зі спеціальності 10.02.04 – германські мови

Розуміння категоризації, пов'язаної зі здатністю людини сприймати подібності й відмінності між різними сутностями, отримало новий поштовх у руслі когнітивної лінгвістики, яка відійшла від аристотелівського розуміння категорій як явищ з чітко окресленими межами й фіксованою внутрішньою будовою. Натомість розвиваються теорії, які пов'язують категорії з розмитою структурою, представленою центром і периферією або родинною схожістю, що своєю чергою, впливає на розуміння мовних категорій, організація яких раніше здебільшого зводилася до дихотомій. Нині вважається, що в межах окремої категорії ознаки, форми, різновиди її складників не однакові, тобто мають не тотожні, а різноспрямовані риси. Переосмислення розуміння категорій загалом і їх мовних різновидів зокрема передусім виявилось в розширенні їхніх меж, про що свідчить пропонована праця, присвячена становленню й розвитку категорії стану в давньогерманських мовах.

Новаторство рецензованої дисертації виявляється в кількох ракурсах. По-перше, обґрунтовано виокремлення генералізованої мовної категорії стану (КС), що реалізується морфологічними та семантичними засобами, серед яких чільне місце займає система станових дієслівних конструкцій. По-друге, доведена доцільність генералізації мовної категорії стану поєднанням філософсько-гуманітарного, психологічного та лінгвістичного вчень, що дозволяє представити її як динамічне й багатовимірне утворення, де взаємодія морфологічних і семантичних компонентів визначає її становлення й функціонування у давньогерманських мовах. По-третє, існування генералізованої категорії стану обґрунтовано в діахронічному ракурсі з опертям

на ідеї мовного розвитку, сформульовані В. фон Гумбольдтом, що відрізняє рецензовану працю від існуючих досліджень, які здебільшого розглядають мовні категорії на певному синхронному зрізі. По-четверте, вводиться поняття станової пракаатегорійної конструкції (СПК), яка відбиває початковий етап становлення категорії, з одного боку, і збагачує сучасну конструкційну граматику, яка здебільшого зосереджена на вивченні побудов сучасних мов світу.

Оригінальність рецензованої праці полягає в реконструкції прототипів станової пракаатегорійної конструкції в германських мовах IV–XIII ст. з урахуванням того, що в давньогерманський період станові морфосинтаксичні конструкції не були остаточно сформовані, а тому актуалізаторами розвитку КС слугували перифрастичні конструкції. Доведено, що вже на той час вони становили праоснову для виникнення граматичних конструкцій й мали в своїй структурі елементи категорійного змісту. Показано, що спільною ареальною ознакою усіх досліджуваних мов є наявність активної станової пракаатегорійної конструкції, а також розкрито відмінності в асиметричних опозиціях між ядром та периферією КС. Поряд з цим, дисертація виявляє послідовність еволюційних змін у структурі станової пракаатегорійної конструкції від ранніх форм до більш стабільних лексико-граматичних одиниць, що дозволяє простежити формування ключових опозицій *ACTIV*, *MEDIOPASSIV*, *INERTIV* і *REFLEXIV* у межах окремих ареалів. Комплексний аналіз прототипів станової пракаатегорійної конструкції виявив еволюційні тенденції становлення КС, дозволив простежити константу асиметричної опозиції *ACTIV* vs. *PASSIV*, оцінити вплив лінгвальних і позалінгвальних чинників на закріплення лексико-граматичних маркерів і виявити закономірностей подальшого розвитку КС в межах двох мовних ареалів.

Дисертаційне дослідження, розгорнуте з урахуванням сучасних поглядів на прототипову будову категорій, доводить, що ядро станової пракаатегорійної конструкції давньогерманських мов утворює дієслово стану. Про формування

КС як системи носіїв різних станових значень у процесуальних відношеннях суб'єкта свідчать зафіксовані в давньогерманських текстах дієслова на позначення емоційних, екзистенційних і ментальних станів. Уперше встановлено, що в досліджуваний період найчисленнішу групу складають дієслова на позначення зовнішнього або внутрішнього фізичного стану. Доведено, що станова подія постає як відкрита смислова одиниця, що має ядро, позначене дієсловом з аргументами, та периферію.

Уперше окреслено шляхи становлення КС від дописемного періоду германських мов до завершення раннього етапу їхньої історії (IV–XIII ст.) з урахуванням лінгвальних і позалінгвальних чинників. Показано механізми трансформації первісних структур у стабільні морфологічні форми, що відображають функційні протиставлення *ACTIV*, *MEDIOPASSIV*, *INERTIV* та *REFLEXIV*. Новизною відзначається урахування впливу внутрішніх мовних чинників, таких як морфологічна диференціація дієслівних форм, а також зовнішніх, зокрема міжмовних контактів, культурних і соціальних умов, які сприяли появі та закріпленню лексико-граматичних маркерів стану. Виявлена поступовість процесу граматикалізації й асиметричність розвитку різних типів станових конструкцій дозволила відтворити константу категорії стану в давньогерманських мовах. Указаний комплексний підхід забезпечив можливість виявити закономірності взаємодії лексико-граматичних змін з історико-культурними й соціолінгвістичними чинниками, що вплинули на становлення КС у межах західногерманського та готто-скандинавського ареалів. Показано, що в різних мовах опозиція між *ACTIV* і становими пракатегорійними конструкціями з семою *PASSIV* підлягали трансформації, що дозволило простежити їхній розвиток у двох мовних ареалах.

У рецензованій праці вперше встановлено взаємодію між лексико-граматичними показниками категорії становості в германських мовах досліджуваного періоду, а саме: афіксами, що охоплюють суфікси, закінчення, префікси, які сигналізують про пасивність чи активність; аналітичними

формами; морфологічними маркерами; почасти – синтаксичними засобами; конструкціями зі зворотними займенниками, призначеними для вираження середнього чи пасивного стану.

Виконане дослідження вперше розкрило сутнісні подібності і розбіжності лексико-граматичних засобів актуалізації КС у західногерманському і готоскандинавському ареалах. Виявлено, що в давньогерманських мовах конструкції набували своїх граматичних показників становості нерівномірно, що дозволило простежити їх діахронний розвиток у двох мовних ареалах. Доведено, що важливим чинником упорядкування станових конструкцій у давньогерманських мовах є елімінація надлишкових мовних явищ, що в західногерманському ареалі виявляється у зникненні медіапасиву та його заміні інертивними та іншими конструкціями.

Задіяний комплексний підхід до досліджуваних мовних фактів уможливив пояснення певних відхилень від первісних напрямів розвитку категорії стану і тим самим сприяв розкриттю взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників мовного розвитку.

Теоретична значущість рецензованої праці виявляється у кількох аспектах. Передусім це – генералізація категорії стану, здійснена на матеріалі давньогерманських мов, що спонукає до її пошуку в інших групах мов, з одного боку, а також до виявлення інших генералізованих категорій у давніх і сучасних мовах, з іншого. Встановлення шляхів розвитку КС та джерел її формування сприяє подальшій розбудові теорії універсалій і мовних змін, дозволяючи передбачити подальшу еволюцію германських мов і варіативність лінгвальних одиниць, а також подальший розвиток конструкційної граматики в ракурсі діахронії. Розроблена методологія дослідження, його результати та висновки можуть бути задіяні в подальших теоретичних розробках у царині не лише історичного морфосинтаксису, але й у роботах з загальної теорії мовного розвитку та механізмів поступу мовних систем. Урахування принципів елімінації надлишкових мовних явищ дозволить передбачити подальший

розвиток лексико-граматичних категорій сучасних германських мов.

У практичному плані поряд із використанням результатів дослідження при викладанні низки теоретичних дисциплін положення і висновки дисертації можуть бути задіяні для укладання підручників і навчальних посібників з історії германських мов загалом і морфології та морфосинтаксису зокрема. Застосування отриманих результатів сприятиме розробці сучасних навчальних ресурсів і підручників з історичної граматики, варіативності й теорії мовного розвитку.

Дисертація має достатній список джерел опрацьованої літератури, який складається з 444 позицій, із них 13 – словники й довідники, 18 – джерела ілюстративного матеріалу, 164 – вітчизняні публікації, 249 – видання іноземними мовами (англійська, німецька, польська тощо).

За результатами дослідження дисертантка видала 34 наукові праці: монографія «Типологія категорії стану в германських мовах» (12,5 др. арк.); 5 наукометричних статей – одна стаття у базі даних Scopus та чотири публікації – у базі даних Web of Science Core Collection; 14 статей оприлюднено у наукових фахових виданнях України; 2 статті – у наукових виданнях інших держав; 12 публікацій додатково висвітлюють отримані результати дослідження.

Попри незаперечну наукову цінність рецензованої праці, окремі моменти, що стосуються теоретичних підвалин дослідження, статусу категорії стану, задіяної методології і відбору матеріалу розвідки потребують додаткового роз'яснення.

1. Загалом схвалюючи інтердисциплінарний / міждисциплінарний підхід до тлумачення категорії стану, бажано почути, чи бачить дисертантка відмінності між інтердисциплінарним, міждисциплінарним і трансдисциплінарним студіями в лінгвістиці. Крім того, хотів би висловити кілька застережень, щодо філософських і психологічних підвалин мовознавчих досліджень загалом. На мою думку, ми, лінгвісти, у наших працях з

обережністю маємо підходити до філософських поглядів. З одного боку, не можна заперечувати, що саме філософи збагати сучасну лінгвістику кількома теоретичними підходами, що донині мають значний вплив. Так, саме філософи запропонувати теорію мовленнєвих актів, один із засновників теорії концептуальної метафори – Марк Джонсон – також був філософом. З іншого боку, філософські та логічні категорії інколи виявляються занадто абстрактними для пояснення лінгвальних явищ, а тому багато положень логіки й теорії мислення виявилися недостатньо прийнятними для тлумачення мовних фактів. Відповідно, хотілося б почути обґрунтування деяких філософських положень рецензованої праці, які на думку дисертантки, слугують орієнтирами в дослідженні мовної категорії стану (с. 37). Бажано пояснити, в чому авторка вбачає користь для дослідження становлення категорії стану в германських мовах ідеї І. Канта про суперечність матерії, якій притаманні боротьба сил тяжіння та відштовхування (с. 35), або вчення Г. Гегеля про перший етап розвитку абсолютного духа як послідовну зміну категорій «якість», «кількість», «міра» у сфері буття, що привело його до визначення «стану» як форми прояву буття змінюваного субстрату – світового духа (с. 36).

Не завадило б довести на конкретному мовному матеріалі дещо суперечливі, на мій погляд, твердження, що у філософській інтерпретації «стан» – це конкретна (активна), процесуальна або результативна дія на предмет або об'єкт (с. 37), та про те, що онтологічний зміст категорії «стан» полягає в тому, що кожен об'єкт у своєму русі, зміні проходить цикл певних, притаманних тільки йому станів, у яких він проявляється як єдиний у своєму роді (с. 37).

Подібним чином певні сумніви викликає твердження про те, що граматична КС є константною формою психологічної КС, будучи пов'язана з усталеними традиціями (с. 43) і разом із тим граматична КС не тотожна психологічній КС. Дещо абстрактно для лінгвістичного аналізу, на мій погляд, звучить твердження, що орієнтуючись на психологічний підхід, КС можна

визначити як щось вільне, живе, те, що набуває різних образів залежно від індивідуального сприйняття мовця (с. 45).

2. Додаткових роз'яснень потребує лінгвістичний статус категорії стану, різні тлумачення якої розкидані по тексті роботи. У дисертації передусім стверджується, що це є лексико-граматична категорія дієслова (с. 28) або морфолого-синтаксична чи функційно-семантична категорія (с. 55). Крім того, стан тлумачиться з точки зору форми як морфологічна категорія, яку виражено зміною форм дієслова й утворено на основі формальної репрезентації відношень основних його компонентів (суб'єкт, об'єкт, дієслово), а з позиції змісту – як синтаксична категорія (с. 80). На різних етапах викладу матеріалу стверджується, що КС є граматичною категорією (с. 125) чи навіть дворівневою граматичною категорією (с. 51) або подвійною синтактико-морфологічною (с. 59).

3. У методологічному плані не зайве пояснити, чому для моделювання перехідних форм, реліктових і проміжних конструкцій, які не вписуються в традиційні класифікації, та для пояснення їхніх діяхронних трансформацій використано принципи розмитої множини, запропоновані у 60-80-х роках минулого століття, а не більш сучасні теорії категоризації Е. Рош та Р. МакЛорі.

4. Щодо матеріалу дослідження у роботі не вказано, чому обрані пам'ятки саме цих п'яти давньогерманських мов: готської, давньоанглійської, давньоверхньонімецької, давньосаксонської та давньоісландської. Крім того, я не знайшов пояснення у дисертації підстав для поділу мов на західногерманський і готто-скандинавський ареали, що суперечить традиції зарахування готської мови до східногерманських, а скандинавських мов до північногерманських. До того ж, проведене дослідження засвідчує, що готська мова виявляє низку специфічних рис, які відсутні в скандинавських.

Міркування, висловлені вище, не ставлять під сумнів результати та висновки, отримані авторкою рецензованої праці, а лише свідчать про існуючі

проблеми мовознавства, пропонуючи можливі шляхи удосконалення використаної методології дослідження й відкриваючи перспективи для подальших розвідок. Мета дослідження досягнута, поставлені завдання виконано, робота відзначається логічністю, залучає достатній фактичний матеріал, який забезпечує достовірність отриманих результатів.

Дисертація “Типологія категорії стану у давньогерманських мовах (IV-XIII ст.)” є оригінальним завершеним дослідженням, яке за змістом та оформленням відповідає нормативним вимогам МОН України до докторських дисертацій, викладених у “Порядку присудження наукових ступенів” і затвердженому постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р., № 567 від 27.07.2016 р.), а також у пп. 7, 9 “Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук”, затвердженого Постановою КМУ № 1197 від 17.11.2021 р. (зі змінами, внесеними Постановою КМУ № 502 від 19.05.2023 р.), а її автор – Шапочкіна Ольга Володимирівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.04 – германські мови.

Офіційний опонент –

професор кафедри англійської філології і філософії мови
Київського національного
лінгвістичного університету
доктор філол. наук, професор

Власноручний підпис

Потапенко С.І.

Завіряю: ст. Інспектор ВК

В.В. Волонська